

Grzegorz Bosy
Zielona Góra

KRAJOBRAZ KULTUROWY WSI PÓŁNOCNEGO ŚLĄSKA W ŚWIELE MAP CHRISTIANA FRIEDRICH VON WREDEGO Z POŁOWY XVIII WIEKU

Od czasu przyłączenia w 1945 r. terenów historycznego Śląska do Polski nie podejmowano próby opisu krajobrazu kulturowego (w jego szerokim znaczeniu) śląskich terenów wiejskich na podstawie dostępnych źródeł kartograficznych¹.

Mówiąc o krajobrazie kulturowym, najczęściej wspomina się o jego znaczeniu w odniesieniu do subdyscyplin geograficznych i przyrodniczych, co – jak pisze Urszula Myga-Piątek – powoduje jego inne interpretowanie w zakresie merytorycznym w nawiązaniu do nauk humanistycznych, gdyż subdyscypliny te mają inną pojemność merytoryczną². Konieczne jest jednak rozumienie tego pojęcia właśnie w połączeniu z naukami humanistycznymi, społecznymi czy technicznymi. Najprostsza definicja krajobrazu kulturowego jest zawarta w Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, gdzie w artykule 3 pkt 14 czytamy, że „krajobraz kulturowy to przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze”³. Józef Szymański zwró-

¹ Krajobraz kulturowy oraz rozplanowanie wsi były do tej pory tematami rzadko poruszonymi w badaniach typowo historycznych, nie tylko w odniesieniu do Śląska, lecz również do innych terytoriów. Tematyka ta głównie była badana i poruszana w aspekcie geograficznym. Z ważniejszych prac, które były niezbędne podczas tworzenia niniejszego opracowania można wymienić: K.J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932; M. Dobrowolska, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, „Przegląd Geograficzny” 1948, t. 21; M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, Warszawa 1961; S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951; G. Labuda, *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny” 1953, t. 25, z. 1; M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, „Prace Geograficzne – Polska Akademia Nauk. Instytutu Geografii”, nr 5, Warszawa 1956; A. Schwartz, *Zmiany krajobrazu krainy zielonogórskiej na tle rozwoju osadnictwa od XI do XX wieku*, Poznań 1966; H.Z. Szulc, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX wieku i ich geneza*, „Prace Geograficzne – Polska Akademia Nauk. Instytutu Geografii”, nr 66, Warszawa 1968; K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994; *Kultura krajobrazu Europy Środkowej*, red. T. Jaworski, „Zielonogórskie Studia Łużyckie”, nr 4, Zielona Góra 2005.

² U. Myga-Piątek, *Historia, metody i źródła badań krajobrazu kulturowego*, [w:] *Struktura przestrzenno-funkcjonalna krajobrazu*, red. A. Szponar, S. Horska-Schwarz, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 17, Wrocław 2005, s. 71-72.

³ Dz.U. z 2003 r., Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.

cił uwagę, że pojęcie krajobrazu kulturowego jest, oprócz krajobrazu naturalnego oraz historyczno-politycznego, składową pojęcia krajobrazu geohistorycznego⁴. Zbigniew Chodyła za m.in. K. Potkańskim, M. Dobrowolską czy K. Buczkiem zauważył jednak, iż pojęcie krajobrazu historyczno-politycznego jako pochodną osadnictwa można włączyć w zakres szeroko rozumianego krajobrazu kulturowego. Badania historyczno-osadnicze w jego obrębie będą więc obejmować m.in. takie zagadnienia, jak: środowisko geograficzne, sieć punktów osadniczych (osad), strukturę własnościową osad, charakter etniczny i polityczny osadnictwa, charakter gospodarczy i społeczny osiedli oraz badanie położenia topograficznego i kształtów osiedli⁵.

Geograf krajobrazu, wcześniej już przywoływana U. Myga-Piątek, zdefiniowała krajobraz kulturowy jako „historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzący specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością postrzeganą jako swoista fizjonomia”⁶.

Najpełniejszą jednak definicję krajobrazu kulturowego z punktu widzenia nauk historycznych przedstawił uprzednio cytowany J. Szymański, pisząc, iż jest on wynikiem zmian, jakie działalność człowieka wprowadziła w krajobraz naturalny. Zmiany te są wynikiem okupowania i zagospodarowywania ziemi dla umożliwienia mu życia. Konsekwencją tych zabiegów jest proces osadniczy⁷.

Samo zagadnienie kartografii śląskiej i jej dziejów jest w tej chwili dość szczegółowo zbadane. Zarówno w literaturze polskiej, jak i w niemieckiej powstało wiele opracowań jej poświęconych⁸. Wśród tych publikacji zabrakło większych prac

⁴ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001, s. 200-201.

⁵ Z. Chodyła, *Krajobraz – krajobraz kulturowy – dziedzictwo kulturowe – ochrona krajobrazu i dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Kultura krajobrazu Europy Środkowej*, s. 33-34.

⁶ U. Myga-Piątek, *Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju” 2010, vol. 5, nr 1, s. 96-97.

⁷ J. Szymański, *op. cit.*, s. 207; podobnie o krajobrazie kulturowym piszą T.G. Jordan, L. Rowntree, *The human mosaic. A thematic introduction to cultural geography*, New York 1986.

⁸ W literaturze polskiej do jednych z najważniejszych prac dotyczących kartografii Śląska można zaliczyć prace: K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935; *idem*, *Ślązacy w kartografii polskiej XVI wieku*, Katowice 1937; *idem*, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963; *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, red. R. Lutman, Katowice 1936; J. Zembaty, *Najstarsze mapy Śląska i ich autorzy*, „Kwartalnik Opolski” 1957, nr 2; H. Kot, *Historia nowożytniej kartografii Śląska 1800-1939*, Katowice 1970; J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976; R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI-XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 1998; A. Konias, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII wieku do początku XX wieku*, Katowice 2000; D. Przybytek, *Kartografia historyczna Śląska XVIII-XX wieku*, Wrocław 2002; B. Horodyski, *Dzieje Atlasu Śląska 1720-1752*, Warszawa 2002; M. Dworsatschek, *Imago Silesiae. Z kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego*, Wrocław 2002; B. Czechowicz, *Visus Silesiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI-XVIII wieku*, Wrocław 2008; R. Wytyczak, *Śląsk na mapach z lat 1800-1945 w zbiorach Zakładu Narodowego im.*

dotyczących map Christiana Friedricha von Wredego⁹. Nie stały się one jak dotąd przedmiotem uwagi, zarówno w rozważaniach dotyczących kartografii Śląska, jak i krajobrazu geohistorycznego. Do dziś nie przeprowadzono na ich podstawie żadnych szczegółowych badań i analiz dotyczących wyglądu oraz zmian w krajobrazie kulturowym Śląska.

W polskiej historiografii prekursorem opisu map Wredego był Julian Janczak. Przedstawił on jednak tylko przebieg prac nad ich tworzeniem w XVIII w. oraz wymienił to, co m.in. zostało na nich zaznaczone¹⁰. W pozostałych opracowaniach dotyczących kartografii wspomina się już bardzo niewiele na temat arkuszy mapowych pruskiego inżyniera¹¹.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie krajobrazu kulturowego wsi północnego Śląska ze szczególnym uwzględnieniem ich rozplanowania przestrzenne-

Ossolińskich we Wrocławiu, Wrocław 2008; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010. Z literatury niemieckojęzycznej wymienić należy przede wszystkim takie prace, jak: M. Hanke, *Geschichte der Amtlichen Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum Ausgang der Friderizianischen Zeit*, Stuttgart 1935; H. Schlenger, *Des großen Königs Kriegskarte*, „Schlesische Monatshefte” 1938, 1; H. Herrmann, *Die ältesten Karten von Deutschland bis Gerhard Mercator*, Leipzig 1940; *Lexikon zur Geschichte der Kartographie: von den Anfängen bis zum ersten Weltkrieg*, Bd. 1-2, bearb. v. I. Kretschmer, J. Dörflinger, F. Wawrik, Wien 1986; K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin*, Berlin 1987; *Ostdeutschland und die deutschen Siedlungsgebiete in Ost- und Südeuropa in Karte, Bild und Wort*, bearb. v. F. Dörr, W. Kerl, München 1990; *Grenzland zwischen Ost und West: schlesische Landkarten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung des Museums für schlesische Landeskunde, Königswinter-Heisterbacherrott* 2000.

⁹ Z opracowań dotyczących i poświęconych tylko i wyłącznie zbiorowi *Krieges- Carte von Schlesien*, należy wspomnieć o reprodukcjach opatrzonych wstępem i wydanych w Monachium w 1992 r. Część map została wydana w wersji tradycyjnej, część zaś w postaci mikrofilmu. Cena tego wydawnictwa wynosiła 1260 marek, zob. *Christian Friedrich von Wrede: Krieges Carte von Schlesien: 1747-1753*, pprac. K. Lindner, München 1992. Wcześniej, bo 1985 r. Klaus Lindner napisał krótki tekst o mapach von Wredego, będący rozwinięciem jego wystąpienia, które wygłosił rok wcześniej na konferencji w Lüneburgu, zob. K. Lindner, *Wredes „Krieges Carte von Schlesien”*, – *die erste preussische Landesaufnahme Schlesiens*, [w:] *Kartographiehistorisches Colloquium Luneburg '84*, 15.-17. Marz 1984, eds. W. Scharfe, E. Jäger, Berlin 1985, s. 39-53.

¹⁰ J. Janczak, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego jako źródło do dziejów Śląska*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1982, R. 37, nr 3-4, s. 535-540; *idem*, *Zarys dziejów...*

¹¹ Skromne informacje na temat map Wredego można jeszcze odnaleźć w artykule Bolesława Olszewicza, zob. B. Olszewicz, *Stan i potrzeby nauki polskiej na Śląsku w zakresie kartografii*, [w:] *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, red. R. Lutman, Katowice 1936, s. 91-125, a także we wcześniejszej przywołanej już pracy Andrzeja Koniasa, zob. A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego...*, s. 74-90. W recenzji opracowania Klauza Lindnera o dziele Wredego pisze też Piotr Greiner, zob. P. Greiner, *Krieges- Carte von Schlesien 1747-1753*, *Christian Friedrich von Wrede, München 1992 [recenzja/Piotr Greiner]*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1994, R. 39, nr 1, s. 142-145. Na niewielkie wzmianki na temat map Wredego można natknąć się również w opracowaniach regionalnych, zob. np. A. Złoty, *Powiat Pszczyński w dawnej kartografii*, Pszczyna 2006; P. Greiner, A. Złoty, *Ruda Śląska w dawnej kartografii*, Katowice 2006; J. Moskal, ...*Bogucice, Załęże et nova villa Katowice – Rozwój w czasie i przestrzeni*, Katowice 1993.

go na podstawie map wojskowych stworzonych w latach 1747-1753 przez ówczesnego podpułkownika armii pruskiej Christiana Friedricha von Wredego.

Pomimo że von Wrede stworzył zbiór map pod nazwą *Krieges- Carte von Schlesien* w latach 1747-1753, to zostały one udostępnione badaczom dopiero po 1901 r., kiedy to we Wrocławiu podczas XIII Dni Niemieckich Geografów zaprezentowano je szerszej publiczności. Ze względu na swoje militarne przeznaczenie mapa została utajniona przez Fryderyka II, a oryginał oprawiony w czerwoną safianową skórę wraz z wytłoczonymi na przedniej i tylnej stronie złotymi inicjałami *FR* z koroną królewską był pilnie strzeżony przez blisko 150 lat. Początkowo przechowywano go w Archiwum Kartograficznym Pałacu w Poczdamie (do 1816 r.), a następnie do 1919 r. w Archiwum Kartograficznym Pruskiego Sztabu Generalnego. Ostatecznie na mocy postanowień Traktatu Wersalskiego mapy trafiły do Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie, gdzie są przechowywane do dziś¹².

Badany obszar obejmuje terytorium północnego Śląska, a analizowany teren został wyznaczony na potrzeby niniejszego opracowania poprzez warunki topograficzno-hydrologiczne oraz panującą wówczas sytuację polityczną. Obszar ten zajmuje powierzchnię około 2100 km². Strony północną oraz wschodnią wyznaczają granice polityczne, od północy granica z Brandenburgią, a od wschodu z Rzeczpospolitą przedrozbiorową. Kres badanego terenu na południu wyznacza rzeka Szprotawa położona w obrębie Równiny Szprotawskiej, miejsce graniczne zaś na zachodzie wyznacza linia rzeki Bóbr.

Wybrane terytorium może stanowić odzwierciedlenie większości obszaru śląskiej prowincji w zakresie zaobserwowanych zmian krajobrazu naturalnego oraz kulturowego. Obszar ten ma jednak również cechę wyróżniającą go od innych części Śląska w postaci specyficznego typu rozplanowania przestrzennego wsi. Na omawianym terenie wykształcił się układ owalnicowy z wewnętrznym trójkątnym nawsiem, czyli tzw. owalnica głogowska.

Na obszarze północnego Śląska do 1740 r. istniały tradycyjne jednostki podziału przestrzennego. W ich skład wchodziły księstwa: głogowskie oraz żagańskie, a także wolne państwo stanowe Siedlisko-Bytom Odrzański. Księstwa miały swoje wewnętrzne jednostki podziału terytorialnego – *weichbilden*. W księstwie głogowskim analizowany obszar obejmował *weichbilden* (okręgi): zielonogórski, kozuchowski, szprotawski, głogowski, a z graniczącego od zachodu z głogowskim księstwa żagańskiego część okręgów: nowogrodzkiego, żagańskiego i przewoskiego¹³.

Po zajęciu Śląska przez wojska pruskie Fryderyka II wprowadzono zmiany w administracji terytorialnej prowincji. Król poprzez powołanie 25 listopada 1741 r. dwóch

¹² J. Janczak, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego...*, s. 539; P. Greiner, *op. cit.*, s. 144; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego...*, s. 83.

¹³ K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska 1202-1740*, Wrocław 2005, s. 176-181.

kamer wojenno-skarbowych z siedzibą w Głogowie i Wrocławiu zlikwidował dotychczasowy podział na księstwa oraz wolne państwa stanowe, a zastąpiły je okręgi zwane powiatami (*Kreisverfassung*). Analizowany teren podczas prac kartograficznych wykonywanych przez Ch.F. von Wredego tworzyły więc takie powiaty, jak: zielonogórski, żagański, kozuchowski, szprotawski i głogowski¹⁴.

Kartografia w służbie króla pruskiego i jego armii

Zanim Christian Friedrich von Wrede stworzył zbiór swoich map, Śląsk był obiektem zainteresowań kartografów już w XVI w., kiedy to w 1544 r. ukazała się mapa pt. *Cosmographia*¹⁵ wykonana przez Sebastiana Münstera¹⁶. Obraz ten jednak pozostawiał wiele do życzenia, skracając m.in. bieg rzek Odry, Nysy czy Bobru. Niedługo później, gdyż w 1561 r. ukazała się zorientowana na południe mapa Martina Helwiga¹⁷. Pomimo że można z niej odczytać informacje dotyczące: hydrografii, orografii, florystyki i osadnictwa, to jednak nie przedstawia ona szczegółów dla całej dzielnicy. Kolejnym, który skartował tereny śląskie, był Joachim Scultetus. Stworzył on kilka map Śląska oraz księstwa głogowskiego. Jednak to mapa *Silesia Inferior* wydana w 1641 r. pozostała na prawie 90 lat wzorem wiarygodności przekazu wyglądu omawianego terytorium. Aż do momentu wydania w 1752 r. *Atlasu Śląska*, mapy Helwiga i Scultetusa były wielokrotnie wznawiane, szczególnie przez wydawnictwa niderlandzkie¹⁸.

Pokój drezdeński zawarty 25 grudnia 1745 r., który wieńczył drugą wojnę śląską, nie był ostatnim akordem w walkach pomiędzy Habsburgami a Hohenzollernami o ostateczne panowanie nad Śląskiem. Obie strony konfliktu zdawały sobie sprawę, że kwestię spornej dzielnicy będzie musiała rozstrzygnąć kolejna zbrojna konfrontacja¹⁹. Fryderyk II, chcąc przygotować się do dalszych działań, postanowił zlecić wykonanie zdjęcia kartograficznego Śląska. Nie były to jednak pierwsze mapy ziemi śląskiej tworzone do celów podatkowo-militarnych. Pierwszymi, którzy w dość szczegółowy sposób skartowali prowincję, byli Johann Wolfgang Wieland i Matheus

¹⁴ *Ibidem*, s. 232-234; J. Maroń, *Dolny Śląsk w czasach habsburskich i pruskich*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 2009, s. 240-241; G. Wąs, *Śląsk pod panowaniem pruskim*, [w:] *Historia Śląska*, red. M. Czapliński, Wrocław 2002, s. 204-207.

¹⁵ Była to pierwsza samodzielna mapa Śląska. Wcześniej Śląsk jako kraina był oznaczany już w XV w., np. Mikołaj z Kuzy uaktualniający mapę Klaudiusza Ptolemeusza z Aleksandrii, w 1477 r. zaznaczył Śląsk, Odrę i Sudety. Wcześniej, bo w połowie XIII w. nieznanego autora na mapie *Mappa mundi* z Ebstorfu zaznaczył Odrę oraz Sudety, zob. D. Przybytek, *op. cit.*, s. 27.

¹⁶ S. Münster, *Cosmographiae universalis Libri VI, In qui bus iuxta certioris fidei scriptorum traditionem describuntur omnium habitabilis orbis partium situs, propriaque dotes Regionum topograficae...*, Basileae 1544.

¹⁷ M. Helwig, *Silesiae typus descriptus et editus a Martino Heilwig Neissense*, Nissa 1561.

¹⁸ R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii...*, s. 26-27.

¹⁹ C. Clark, *Prusy. Powstanie i upadek 1600-1947*, Warszawa 2009, s. 190-191.

von Schubarth. Praca przez nich stworzona i opublikowana w 1752 r. pt. *Atlas Silesiae id est Ducatus Silesiae generaliter quatuor mappis nec non specialiter XVI mappis tot principatus repraesentantibus geographice exhibitus*²⁰ nie nadawała się jednak do celów wojskowych²¹. Pracę nad nowymi pomiarami powierzono więc pruskiemu majorowi inżynierowi Ch.F. von Wredemu. Rozkaz pruskiego króla datowany na 20 listopada 1746 r. natychmiast przesłano do Kłodzka, gdzie Wrede prowadził i nadzorował prace fortyfikacyjne w tamtejszej twierdzy. Treść królewskiego nakazu brzmiała:

Prace fortyfikacyjne należy teraz przerwać, a moją wolą jest dokładny pomiar całego obszaru gór aż do granicy czeskiej, a mianowicie od Łużyc w kierunku Kłodzka na szerokości 6 mil od granicy czeskiej w kierunku mojego śląskiego kraju. Wrede powinien dokładnie pomierzyć i przedstawić specjalną mapę nie tylko z górami, lasami, okolicznymi rzekami, wodami, drogami, ścieżkami, mostami, ale także mokradłami, bagnami, trzęsawiskami oraz pojedynczymi zabudowaniami, domami, pagórkami itp. według ich prawdziwej sytuacji i oznaczyć znakami. Ja oczekuję dokładnych i poprawnych specjalnych map wykonanych w należytej okazałości. W pracach pomiarowych wykorzystywać powinien swoich współpracowników oraz ma zawiadomić króla o koniecznych środkach wsparcia tego zadania, przy pomocy rozkazów królewskich. Początek prac ma nastąpić niezwłocznie bez straty czasu²².

Rodowity Westfalczyk zebrał i sformował oddział specjalistów, w skład którego weszli: kapitanowie – Koch, Klein, Guionneau; porucznicy – Foris, Lehmann; chorążowie – Bohne i Winanck oraz Ludwig Wilhelm Regler jako „Desinateur”, czyli rysownik. Wrede oszacował koszty wykonania map według zaleceń króla Fryderyka II na znaczną wówczas sumę 6500 talarów, na co składało się 5000 talarów jako koszty pomiaru terenu oraz 1500 talarów na końcowe opracowanie map²³.

Zespół majora Wredego w 1747 r. przystąpił do kartowania terenu. Całość prac wykonano w latach 1747-1753, a owocem siedmioletnich trudów okazało się 201 arkuszy, w tym 195 mapowych, 5 tytułowych i 1 specjalny. Mapy otrzymały wspólną,

²⁰ Atlas Śląska – atlas składa się z 4 map ogólnych oraz 16 map poszczególnych księstw Dolnego i Górnego Śląska wykonanych w różnych skalach (mapy ogólne w skalach 1 : 585 000, 1 : 868 000, mapy poszczególnych księstw zaś w skalach od 1 : 218 000 do 1 : 92 800). Prace nad atlasem zlecił Karol VI Habsburg w 1720 r. Johannowi Christophowi Müllerowi, ten jednak przed przystąpieniem do prac zmarł. Jego obowiązki przejął Johann Wolfgang Wieland, który narysował mapy 16 księstw Dolnego i Górnego Śląska, jednak zawierały one wiele błędów. W 1736 r. Wieland zmarł, a prace końcowe nad mapami przejął Matheus von Schubarth. Prace poprawkowe tego kartografa przerwało zajęcia Śląska przez armię pruską. Król Fryderyk II pragnący zachować dokładny obraz ziem śląskich w tajemnicy nie zgodził się na dokonanie niezbędnych poprawek. Po wielu próbach przekonania króla, ten w końcu zgodził się jedynie na kosmetyczne zmiany, co było jedynym warunkiem uprawniającym oddanie arkuszy do sztycharni map. Zawierający ostatecznie wiele błędów atlas wydrukowała norymberska oficyna drukarska Homannów, zob. B. Horodyski, *op. cit.*

²¹ J. Janczak, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego...*, s. 535-536.

²² A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego...*, s. 74-81. Cyt. za: M. Hanke, *op. cit.*

²³ *Ibidem*, s. 81.

wielce wymowną nazwę *Krieges-Carte von Schlesien* i wykonano je w skali 1 : 33 333²⁴. Wszystkie arkusze zostały zorientowane na północ. Rozmiary map są jednakowe i wymiar każdej sekcji wynosi 73 × 52 cm, samego zaś rysunku 60 × 43 cm²⁵.

Wrede swoje opracowanie podzielił na pięć części, choć na rozkaz króla pruskiego pominął i nie wykonał pomiarów dla centralnej części Śląska o powierzchni około 80 mil kwadratowych, tj. dla terenu na południe od Odry, na odcinku od Głogowa po Oławę. W 1753 r., po zakończeniu całości prac Ch.F. von Wrede zobowiązał się jednak do skartowania tego terytorium w przeciągu czterech miesięcy. Region ten był jednak na tyle dobrze znany Fryderykowi II z okresu pierwszych dwóch wojen śląskich, że pruski monarcha uznał, iż terytorium to nie wymaga nowego opracowania, wyrażając opinię, że „Śląsk nie powinien mieć na tym obszarze żadnych kłopotów wojennych”²⁶.

Część pierwsza opracowania była już gotowa w niecały rok, dzięki czemu w 1748 r. Wrede został awansowany do stopnia podpułkownika. Ostatecznie objęła ona obszar od Łużyc po Morawy i zajęła 42 arkusze mapowe. Na dodatkowych arkuszach umieszczono plany 18 miast oraz obraz przedstawiający bitwę pod Dobromierzem z 1745 r. w skali 1 : 14 000²⁷.

Drugą część prac przeprowadzono w latach 1748-1749 i objęła teren pomiędzy prawym brzegiem Odry a granicą Rzeczypospolitej na wschodzie oraz od rzeki Stobrawy na północy po nową granicę prusko-austriacką. Teren ten odzwierciedla 40 arkuszy mapowych i jeden tytułowy, na którym zamieszczono 9 planów miast w skali około 1 : 14 000²⁸.

Cały rok 1750 zajęło kartowanie trzeciej części map. Na 35 arkuszach mapowych umieszczono lewobrzeżny teren Górnego Śląska oraz prawą część Dolnego, od Oławy do Namysłowa. Linia obejmująca omawiany teren rozpoczyna się z okolic Oławy na północy i ciągnie się po Bogumin na południu. Stamtąd wzdłuż granicy prusko-austriackiej przez Opawę do Paczkowa, następnie Ziębice i powraca do Oławy. Do części tej dołączono 14 planów miast w skali 1 : 14 000²⁹.

Ostatnie dwie części najbardziej interesujące z punktu widzenia niniejszego opracowania powstały w latach 1751-1753. Część czwarta obejmuje północno-zachodnie tereny Dolnego Śląska. Ziemie rozgranicza linia na lewym brzegu Odry od ujścia do niej Nysy Łużyckiej po Głogów i na zachód od linii Głogów-Złotoryja, na północ

²⁴ *Ibidem*, s. 81-82; J. Janczak, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego...*, s. 536.

²⁵ P. Greiner, *op. cit.*, s. 143.

²⁶ H. Schlenger, *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien: Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft*, Breslau 1930, s. 23-24; J. Janczak, *Zarys dziejów...*, s. 80-81; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego...*, s. 82-83.

²⁷ J. Janczak, *Zarys dziejów...*, s. 80-81.

²⁸ *Idem*, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego...*, s. 537.

²⁹ *Ibidem*, s. 537.

od linii Złotoryja-Nowogrodziec. Część ta składa się z 36 arkuszy mapowych i jednego tytułowego, na którym zamieszczono 15 planów miejscowości (Zielonej Góry, Krosna Odrzańskiego, Lubska, Polkowic, Sulechowa, Bolesławca, zamku Grodziec, Chojnowa, Bytomia Odrzańskiego, Szprotawy, Nowego Miasteczka, Przewozu, Żagania, Kożuchowa i Głogowa)³⁰.

Wreszcie piąta część objęła obszar prawobrzeżnej części Dolnego Śląska od Sulechowa po Oławę. Południową granicę wyznaczała linia miast Oława-Namysłów-Kluczbork. 42 arkusze mapowe i jeden tytułowy, na którym przedstawiono plany 11 miast zamknęło obszar opracowania von Wredego³¹.

Warte podkreślenia jest to, że każdy arkusz mapowy ma swój własny, odrębny tytuł, np. *Ein Theil des Glogauschen Fürstenthums Glogauer, Grünberger und Freystädter Creißes*³².

Warunki naturalne i gospodarcze

Mapy stworzone przez Ch.F. von Wredego³³, oprócz opracowania pt. *Atlas Silesiae*, są pierwszymi źródłami kartograficznymi, które pozwalają na dość szczegółową analizę wsi śląskich, ich rozplanowania i charakteru, hydrografii, orografii oraz florystyki³⁴. Mówiąc o wyłaniającym się z nich wyglądzie krajobrazu kulturowego, należy omawiać go w jego trzech wymiarach: krajobrazie naturalnym, kulturalnym i historyczno-politycznym³⁵.

Zbiór *Krieges-Carte von Schlesien* daje bardzo dokładny obraz krajobrazu naturalnego poprzez przedstawienie istniejących warunków geograficzno-przyrodniczych (ukazują istniejącą sieć rzeczną, ukształtowanie terenu, występowanie lasów, łąk, terenów rolnych itd.). Wrede przedstawił rzeźbę terenu metodą szafową, w której wierzchołki wzniesień pozostawiono jako białe plamy, dzięki czemu wygląd terenu jest

³⁰ *Ibidem*, s. 537-538.

³¹ *Ibidem*, s. 538.

³² Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch.F. von Wrede, *Krieges-Carte von Schlesien*, sygn. 15060, Bd. 5, Bl. 4.

³³ Christian Friedrich von Wrede – ur. 1702 r., zm. po 1764 r. Od 17. roku życia służył w pruskim wojsku. W 1728 r. dostał nominację na inżyniera kapitana. W 1758 r. awansowany został do stopnia pułkownika armii pruskiej. Kariera von Wredego załamała się w roku 1760, kiedy to w czasie wojny siedmioletniej podczas walk o twierdzę Kłodzko, jako jej naczelny inżynier został wzięty do niewoli austriackiej. Po zakończonej III wojnie śląskiej i zawartym w 1763 r. pokoju w Hubertusburgu, skazany został przez pruski sąd wojenny na rok uwięzienia w twierdzy, zob. J. Janczak, *Zarys dziejów...*, s. 80; P. Greiner, *op. cit.*, s. 145; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego...*, s. 209.

³⁴ D. Przybytek, *op. cit.*, s. 27; H. Schlenger, *op. cit.*, s. 24.

³⁵ W podobnym tonie pisze Antoni Barciak o krajobrazie ziemi pszczyńskiej wyłaniającym się z map Andreasa Hindenberga, zob. A. Barciak, *Mapa Andreasa Hindenberga z 1636 r. jako źródło do dziejów ziemi pszczyńskiej*, [w:] *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka*, red. A. Jaworska, R. Jopa, Warszawa 2013, s. 258.

raczej łatwy do odczytu. Jedynie w miejscach, gdzie występują pagórki i wzniesienia, a porastał je las, wówczas w wielu przypadkach ukształtowanie terenu jest niemożliwe do odczytania³⁶. Omawiany teren obejmuje takie krainy geograficzne, jak: Wzniesienia Zielonogórskie, Wzgórza Dalkowskie, Równinę Szprotawską i Obniżenia Milicko-Głogowskie. wymienione krainy te w zdecydowany sposób warunkują wygląd krajobrazu naturalnego oraz sieci osadniczej omawianego obszaru. Teren południowo-zachodni ma charakter pagórkowaty. Z kreskowania można odczytać, iż wzniesienia występowały w okolicach Bogaczowa, Łochowa, Jarogniewic, Drągowiny, Kotowic i Urzutów. Na mapie zaznaczono m.in. Górę Świętej Anny obok Szczepowa oraz tzw. Wzgórze Szubieniczne (*Galgenberg*) koło Buchałowa, gdzie jeszcze w XVIII w. wykonywano egzekucje poprzez powieszenie. Część północna i środkowo-wschodnia analizowanego terenu ma charakter równinny z rozległymi terenami bogatymi w jeziora (okolice Sławy)³⁷.

Oprócz rzeźby terenu i warunków orograficznych do względnie stałych cech krajobrazu naturalnego należą uwarunkowania hydrograficzne danego terenu. Wrede zaznaczył na mapach rzeki, kanały, jeziora (wody stojące), mokradła i bagna oraz liczne w połowie XVIII w. stawy rybne. Nie każda rzeka czy staw są jednak oznaczone nazwą. Oprócz, co zrozumiałe, oznaczenia imiennego największych rzek omawianego terenu, tj. Odry i Bobru, von Wrede nazwał tylko niektóre akweny i ciekii wodne. Są nimi: Schlauer See (Jezioro Sławskie), Boyadel Canal (Kanał Bojadelski), Land Graben (Rów Krzycki), Schwartze Graben (Czarna Struga), Ochel Fl. (Śląska Ochla), Briesnitz Fl. (Brzeźniczanka), Kauten Bach (Jabłonów), Sprottau Fl. (Szprotawka) i Queis Fl. (Kwisa). W łatwy do rozpoznania sposób autor map przedstawił również bagna i mokradła. Uczynił to za pomocą niebieskich poziomych kresk. Rozległe kompleksy podmokłe występowały w okolicy Skidniowa, aż po Pękoszów; po lewej stronie Odry w okolicach Wróblina; pomiędzy Urzutami i Broniszowem czy w pasie od Świdnicy do Jeleniowa oraz w trójkącie Stara Jabłonna-Gaworzyce-Przemków. Tereny mokradel i bagien występowały również w okolicy Konotopu, skąd ciągnęły się obszarami leśnymi przez Strumiany, aż do Pyrnika na południu i pod Kolsko na północy³⁸.

Omawiając przykłady krajobrazu naturalnego, nie sposób pominąć zagadnienia florystyki. Pomimo iż Wrede nie dokonał podziału lasów na liściaste i iglaste, jak czynił to np. wcześniej przywoływany Andreas Hindenberg, to jednak przedstawił je bardzo precyzyjne i jak pisał Julian Janczak – zrobił to bez porównania w dokładniejszy sposób niż autorzy *Atlasu Śląska*³⁹. Większe kompleksy leśne zostały oznaczone swoją nazwą. Są to jednak przypadki nieliczne, jak np. w przypadku lasów w okolicy

³⁶ J. Janczak, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego...*, s. 539.

³⁷ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch.F. von Wrede, *Krieges-Cardé von Schlesien*, sygn. 15060, Bd. 4, Bl. 8-13, 20-22; Bd. 5, Bl. 4-5, 9.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ J. Janczak, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego...*, s. 539.

Jeziora Sławskiego pod nazwą Thier Gartner, Kayser Wald (las na wschód od Otynia do granicy Odry) czy Kusser Horst obok Koserza (dziś części Nowej Soli). Z obserwacji map analizowanego terenu można wyróżnić połacie lasów w okolicach wsi Kłępina i Kłępinka oraz w części północno-wschodniej powiatu głogowskiego. Bogatym w tereny leśne był również obszar od Kaczenic poprzez Niwiska oraz teren od Pajęcna ku północy poprzez Zatonie na wschodzie i dalej przez Czarną do granicy Odry na wysokości Dąbrowy, a od południa terytorium to ograniczała wieś Niedoradz. Warto odnotowania są jeszcze lasy w regionie od Dietrzychowic na południu poprzez Brzeźnicę i Stanów aż do Dobroszowa Wielkiego na północy oraz od wsi Susłów na północy, przez Kolsko, Kartno do Pyrnika i od Pyrnika w górę prawego brzegu Odry, aż po Nową Sól. Analizując szatę leśną, należy odnotować, że Wrede oznaczył na mapach za pomocą symbolu rogu myśliwskiego te miejsca i lasy, w których można było polować, np. okolice Gołaszyna oraz Hławy (od 1925 r. jest częścią Szprotawy)⁴⁰.

Na podstawie mapy można stwierdzić, że północne rubieże Śląska, które są przedmiotem niniejszych badań, miały charakter terenów leśno-rolniczych. Rozległe bory i lasy przeplatały się z terenami rolniczymi. Użytkami rolnymi jednak w dużej części były łąki i pastwiska, które Wrede oznaczał z zamiłowaniem i precyzją. Brak przewagi terenów upraw polowych nad łąkami pozwala wysunąć tezę, iż ludność w połowie XVIII w. była przede wszystkim nastawiona na hodowlę, a w mniejszym stopniu na uprawy.

Ukazanie jak najdokładniej życia gospodarczego śląskiej ludności było jednym z ważniejszych zajęć zespołu von Wredego. Król Fryderyk II potrafił dostosowywać obciążenia fiskalne ludności danego terytorium do ich ekonomicznych możliwości. W związku z tym Wrede z dużą szczegółowością i wnikliwością oznaczał na kolejnych arkuszach folwarki (nawet te, które były często osamotnione w środku lasów), np. Rase Vorwerk położony nad Czarną Strugą, folwark Dobritz Vorwerk pomiędzy Ochłą a Kiełpinem, wiatraki, cegielnie, tartaki, młyny wodne, huty szkła, kuźnice żelaza czy owczarnie. Mapy pruskiego inżyniera są w wielu przypadkach pierwszymi źródłami do wiedzy o istnieniu wsi i folwarków (szczególnie tych nieistniejących obecnie)⁴¹.

Nierozzerwalnym elementem krajobrazu kulturalnego jest sieć drogowa i powiązane z nią przeprawy promowe na rzekach, szczególnie na największej z nich na Śląsku – Odrze. Christian Friedrich von Wrede wyróżnił trzy typy dróg, które zaznaczył na mapach kolorem brązowym. I tak: występują trakty pocztowe (np. Zielona Góra-Zabór, Głogów-Brzeg Głogowski); drogi zwykłe (jak np. Bojadła-Klenica, Siedlisko-Bytom, Nowogród Bobrzański-Kotowice) oraz drogi polne, które doprowadzały do pól lub na pastwiska (np. droga do pędzenia owiec przy wsi Otyń

⁴⁰ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch. F. von Wrede, *Krieges-Carte von Schlesien*, sygn. 15060, Bd. 4, Bl. 8-13, 20-22; Bd. 5, Bl. 4-5, 9.

⁴¹ *Ibidem*.

bądź wsi Różanówka obok Siedliska). Trakty drogowe często przedzielała rzeka, w takich sytuacjach na Odrze powstawały mosty bądź funkcjonowały przeprawy łądką na drugą stronę rzeki. Drewniany most istniał w Bytomiu, łodzią przewożono zaś podróżnych na drugą stronę Odry w takich miejscowościach, jak: okolice Brzegu Głogowskiego (na mapie oznaczone jako Brieg Fähre), Wróblinie, Dobrzejowicach, Kliniczkach w okolicy Klenicy, Pyrnika oraz Milska⁴².

Rozplanowanie wsi i ich charakterystyka

Precyzyjnie przedstawiona fizjonomia osadnicza opisywanego obszaru pozwala na analizę rozplanowania wsi północnego Śląska w połowie XVIII w. Przedstawiony ze starannością kształt poszczególnych miejscowości w większości przypadków jest pierwszym tak szczegółowym obrazem kartograficznym danej osady. Dodatkowo każdy arkusz mapowy posiada osobną tabelę, która zawiera wykaz miejscowości wraz z nazwiskami ich właścicieli (*Designation derer Öhrter und Eigenthümer*), a także podaje dokładną statystykę na temat liczby mieszczan bądź kmieci, liczby zagrodników i chałupników oraz koni, nadto pozwala zbadać zależność pomiędzy formą osadnictwa a strukturą społeczną, gospodarczą i socjalną społeczeństwa.

Rozplanowanie wsi można przedstawić w dwóch aspektach, historycznym i geograficznym. Herbert Knothe w latach 30 XX w. wspominał, iż osadnictwo wiejskie oraz jego forma są decydującymi czynnikami dla wyglądu krajobrazu cywilizacyjnego⁴³.

Aby przedstawić dokładnie rozplanowanie wsi badanego terenu w połowie XVIII w., należy zdać sobie sprawę, iż wieś to nic innego jak kompleks budynków, w którym wpływają na siebie wzajemne położenie, forma danej osady oraz zagrody według rzutu poziomego i pionowego, zależności wsi oraz przylegających do niej łąków, sieci dróg oraz związany z tym zagadnieniem kształt wnętrza. Do wymienionych kryteriów można dołączyć takie zagadnienia, jak: struktura socjologiczna liczby ludności, podział własności, sposób gospodarowania oraz ich forma prawna⁴⁴. Na podstawie tego stwierdzenia można podzielić formy rozplanowania siedlisk. Nie jest to jednak jednoznaczne i oczywiste, gdyż poszczególni badacze proponują różne podziały w zależności od rezultatów ich badań i obserwacji. Dla przykładu Viktor Jacobi wyróżnił pięć typów wsi, które podzielił ze względu na ich funkcje. I tak: wsie z uwzględnieniem jej założycieli; wsie w ich związku do wody, gór i dolin; wsie w odniesieniu do planu wsi; wsie w odniesieniu do podziału pól oraz wsie w odniesieniu do ich granic, czasu założenia i pochodzenia nazwy⁴⁵. Inny podział zaproponował

⁴² *Ibidem*.

⁴³ H. Knothe, *Beispiele schlesischer Dorfformen*, Breslau 1938, s. 1-2.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 2-3.

⁴⁵ H. Schlenger, *op. cit.*, s. 4-5.

Rudolf Martiny, który uważał, iż wsie można podzielić według trzech kryteriów: ukształtowania sieci dróg (typy wsi naturalne); ukształtowania centrum (typy wsi normowane) oraz według kształtu pól (typ naturalny lub normowany). Typologia zasugerowana przez Martiny'ego została rozwinięta przez Herberta Schlengera, który zaproponował podział wsi ze względu:

- na układ dróg – w tym typie wyróżnia: wsie jednodrogowe, dwudrogowe, wielodrogowe z drogami układającymi się w formie kraty, wielodrogowe z drogami układającymi się w formie sieci,
- na układ nawsia⁴⁶ – w tym wypadku wyróżnia: wsie z nawsiem o kształcie lancetowatym, z nawsiem okrągłym, z nawsiem prostokątnym/symetrycznym, z nawsiem trójkątnym⁴⁷.

Podział ten jest trafny i mógłby stanowić podstawy w odniesieniu do obrazu śląskich wsi wyłaniających się z arkuszy map von Wredego. Wsią jednodrogową dla przykładu jest miejscowość Buchałów, wielodrożnymi zaś Bojadła z drogami o strukturze przestrzennej w formie kraty czy Klenica z drogami w formie sieci. W podziale ze względu na układ nawsia warto przyjrzeć się wsiom z placem trójkątnym. Jak pisał H. Schlenger, powołując się na R. Martiny'ego, szczególnie na terenach w okolicy Głogowa wytworzył się ten specyficzny i charakterystyczny typ wsi nazwany *Glogauer Angerdorf* (owalnica głogowska), który tylko w pojedynczych przypadkach występuje na innych terenach Śląska. Wsie te są interesujące dla wiedzy o osadnictwie i charakteryzują się tym, iż wewnętrzny plac położony w centrum wsi jest trójkątny i został wytworzony pomiędzy dwiema drogami, które tylko po zewnętrznej stronie mają zagrody i pojedyncze domy. Drogi, schodzące się u wierzchołka, stanowiły wjazd i wyjazd z danej miejscowości. Trójkątna forma placu jest najczęściej uwarunkowana czynnikami topograficznymi, jednak w wielu miejscowościach można również stwierdzić, iż nawsie takie powstało w wyniku uwarunkowań historycznych i etnograficznych. Przykładami *Glogauer Angerdorf* są m.in. takie miejscowości, jak: Swarzynice, Kolsko, Bobrowniki Odrzańskie, Szymocin czy Brzostów (obecnie dzielnica Głogowa)⁴⁸.

⁴⁶ Nawsie – pod tym pojęciem (w niemieckiej geografii osadnictwa używa się pojęcia *Anger* zamiennie, zwłaszcza w odniesieniu do Śląska, z określeniem *Aue*) można wyróżnić plac położony w centralnej części wsi. Jak pisze Schlenger – plac ten służył do chowu bydła, a położenie nawsia zmieniało się w zależności od wsi, zob. H. Schlenger, *op. cit.*, s. 59-60. Franciszek Piekosiński dodaje, iż pierwotnie nawsie było częścią wspólną wsi i służyło wspólnym celom, gdzie często odbywały się targi i plac taki był miejscem dla rzemieślników i kupców. Dochód z nawsia często przypadał sołtysowi, zob. F. Piekosiński, *O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce*, [w:] *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności*, t. 18, pod zarządkiem I. Stelca, Kraków 1885, s. 9.

⁴⁷ H. Schlenger, *op. cit.*, s. 12-14.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 78-80.

jednak pominąć i nie brać pod uwagę ich wniosków o charakterze etnograficznym. I tak za Hennigiem można wyróżnić następujące rodzaje rozplanowania: samotnice, wielodrożnice, okolnice, wsie placowe (owalnice), ulicówki, łańcuchówki.

Oprócz wymienionych typów można jeszcze wyróżnić rzędówki i szeregówki⁵¹.

Wsie skartowane przez von Wredego w połowie XVIII w. były już wsiami uformowanymi przestrzennie (po średniowiecznej kolonizacji na „prawie niemieckim”)⁵². Analiza ich wyglądu, który von Wrede oddawał z największą starannością, pozwala na ich dokładną charakterystykę.

Herbert Schlenger w stworzonej przez siebie mapie śląskiego rozplanowania stwierdził, iż najpopularniejszymi typami wsi na omawianym terenie były owalnice, ulicówki i łańcuchówki. Arkusze mapowe zdają się potwierdzić ten pogląd⁵³. Na analizowanym obszarze największą liczbę zajmowały ulicówki, w których domy leżały po obu stronach drogi, tworząc jednak tylko krótkie, przylegające do siebie szeregi znajdujące się wewnątrz pól⁵⁴. W tym typie wsi szerokość działek chłopskich wytyczano wzdłuż strumienia lub drogi. Na tyłach zagród powstawały na wydłużonych pasach ziemi ogrody, pola uprawne i pastwiska. Odległość zagród od siebie była znaczna, a poszczególne działki oddziały drogi polne⁵⁵. Otto Schlüter podzielił ulicówki na kilka podgrup, m.in.: ulicówki krótkie i ślepo zakończone oraz ulicówki krótkie bez ślepego zakończenia. Wszystkie te rodzaje da się wyróżnić na obszarze północnego Śląska. Przykładami takimi są wsie: Bogomice, Rudziny, Czarna, Książ Śląski, a także krótkie oraz ślepo zakończone ulicówki, takie jak Proczki, Słócwina. Ulicówki były charakterystyczne dla południowej części omawianego terytorium.

Józef Szymański owalnicę scharakteryzował jako wieś, która swym układem przypomina wrzeciono, zabudowaną wzdłuż dwóch łukowatych ulic, wypukle okalających plac, czasem niezwykle długi, lub też zbiornik wodny⁵⁶. Przykładami owalnic są wsie: Stary Kisielin – rozplanowany wokół strumienia, Chociemyśl – rozplanowany wokół stawu, Jeleniów, Kielcz, Nowe Żabno – rozplanowane wokół placu⁵⁷.

Ostatnim charakterystycznym typem układu urbanistycznego wsi badanego terenu była łańcuchówka. Według Schlengera dla tego typu wsi znamieny jest układ pól.

⁵¹ *Ibidem*, s. 10-11.

⁵² Należy nadmienić, że wsie skartowane na mapach były jeszcze przed okresem tzw. kolonizacji fryderycjańskiej, która nasiliła się na Śląsku dopiero w latach 1770-1786. Jednak nie miała ona już większego znaczenia na układ i rozplanowanie istniejących wsi. Powstało za to wiele nowych folwarków i przysiółków, zob. L. Kozołub, *Rodzima wieś opolska – kultura i życie społeczne: studium socjologiczno-etnologiczne*, Opole 1998, s. 66; H. Wesołowska, *Dolny Śląsk jako region etnograficzny*, [w:] *Śląsk, Schlesien, Slezsko. Przenikanie kultur*, red. Z. Kłodnicki, Wrocław 2000, s. 18.

⁵³ H. Schlenger, *op. cit.*, Tafel 23.

⁵⁴ J. Szymański, *op. cit.*, s. 210.

⁵⁵ A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2003, s. 21.

⁵⁶ J. Szymański, *op. cit.*, s. 210.

⁵⁷ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch.F. von Wrede, *Krieges-Cardes von Schlesien*, sygn. 15060, Bd. 4, Bl. 8-13, 20-22; Bd. 5, Bl. 4-5, 9.

Zagrody stoją na brzegu pól, które przylegają do ulicy na szerokości około 70-100 metrów, a poszczególne gospodarstwa położone są w dość znacznym odstępnie od siebie. W ten sposób wymowną cechą łańcuchówek jest ich luźna zabudowa⁵⁸. Na mapach Wredego bez trudu można wyróżnić ten rodzaj miejscowości, a jako przykłady mogą posłużyć takie wsie, jak: Studzieniec, Radwanów, Drwalewice czy Miłaków⁵⁹.

Znamienną cechą rozplanowania północno-śląskich wsi, widoczną na mapach Wredego, jest to, że zagrody w poszczególnych osadach były najczęściej planowane wzdłuż rzek, strumyków bądź kanałów, dzięki czemu na ciekach wodnych często budowano młyny wodne. Z takimi sytuacjami można się spotkać w przypadku m.in. takich wsi, jak: Jaczów, który rozplanowany został wzdłuż Kanału Głogowskiego, Świdnica – rozplanowana wzdłuż Kanału Wodna czy Niwiska położone wzdłuż Urzucianki⁶⁰.

Na badanym terytorium rozplanowanie, które występuje w znacznie mniejszym stopniu, choć jest specyficzne dla terenu Śląska, to układ okolicowy. August Meitzen pisał o okolicy, iż gospodarstwa rozmieszczone są wokół okrągłego lub owalnego placu. Pola wyznaczane są promieniście w stosunku do gospodarstw. Zabudowania tworzą zamknięty pierścień, zazwyczaj z jedną lub dwiema drogami wchodzącymi do wsi⁶¹. W połowie XVIII w., kiedy Wrede kartował teren śląskiej prowincji, okolicami były wsie: Zawada obok Dziadoszyc; Runów, który wówczas był oddzielną wsią, a dziś jest częścią Siedliska, oraz Zabór.

Analizując mapy Wredego, można wyróżnić jeszcze trzy inne typy wsi – wielodrożnice, rzędówki oraz przysiółki.

Wielodrożnice według Schlengera są typowo niemieckim typem wsi, charakterystycznym dla północno-zachodnich Niemiec. Uważa on, że na Śląsku istnieją wsie wielodrogowe. Z poglądem tym jednak należy się nie zgodzić i badając materiał kartograficzny, można wyróżnić wsie o modelu wielodrożnicowym. Aby móc wyodrębnić ten rodzaj wsi na podstawie map, należy zaznaczyć, iż jest to wieś o zwartej, lecz nieregularnej zabudowie, która rozciągała się wzdłuż dróg biegnących bez wyraźnego planu⁶². Wielodroźnic, a więc wsi względnie dużych, które niejednokrotnie w połowie XVIII w. liczyły ponad 1000 mieszkańców, było stosunkowo dużo, choć liczebnie ustępowały owalnicom czy ulicówkom. Do takiego typu wsi należą: Bojadła, Klenica, Konotop, Modrzyca, Otyń, Siedlisko, Pyrnik, Przyborów, Małomice czy Gaworzyce⁶³.

⁵⁸ H. Schlenger, *op. cit.*, s. 105-107.

⁵⁹ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch.F. von Wrede, *Krieges-Carden von Schlesien*, sygn. 15060, Bd. 4, Bl. 8-13, 20-22; Bd. 5, Bl. 4-5, 9.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ H. Schlenger, *op. cit.*, s. 7-8.

⁶² *Ibidem*, s. 8; J. Szymański, *op. cit.*, s. 210.

⁶³ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch.F. von Wrede, *Krieges-Carden von Schlesien*, sygn. 15060, Bd. 4, Bl. 8-13, 20-22; Bd. 5, Bl. 4-5, 9.

Najmniej w świetle badanych map można wyróżnić wsi o rozplanowaniu rzędówki. Według Meitzena wsie takie mają wydzielone wąskie pasy pól biegnące od każdego gospodarstwa aż do lasu, zabudowa zaś jest luźno rozmieszczona po jednej stronie drogi⁶⁴. Miejscowości takie na obrazach Wredego to: Zakęcie, Konradowo, Pólko, Polkowiczki, Gołaszyn czy Przeclaw.

Ostatnim układem przestrzennym wsi omawianego terenu były przysiółki/folwarki/leśniczówki. Wszystkie je można zaszerzować do jednej grupy, gdyż charakteryzuje je niewielka liczba zabudowań o bezładnym układzie. Często są to pojedyncze zagrody o zabudowaniach rozmieszczonych w kształcie podkowy. Według A. Meitzena najczęściej osady takie tworzone były przez szlachcica (pana feudalnego)⁶⁵. Przykładów takich osad jest wiele, np. Wielibórz był osadą leśną należącą do dóbr barona von Zedlitz z Pyrnika, folwarki zaś Rase Vorwerk oraz Neu Vorwerk były własnością hrabiego Hansa von Schweinitz – Pana na Niwiskach i Pierzwini⁶⁶.

Na podstawie obserwacji wszystkich badanych typów północno-śląskich wsi można stwierdzić, że najpopularniejszymi typami wsi były kolejno: owalnice, ulicówki, wielodrożnice i łańcuchówki, rzędówki oraz przysiółki. Jednocześnie opierając się na twierdzeniach wcześniej przytaczanych niemieckich badaczy – A. Meitzena, O. Schlütera, A. Henniga czy M. Hellmicha – można stwierdzić, iż najstarszymi formami śląskiego osadnictwa są okolnice i owalnice, które najczęściej ewaluowały we wsie wielodrożne. Niemieccy naukowcy twierdzili, że okolnice, owalnice i ulicówki to formy rozplanowania charakterystyczne dla kultury Słowian, rzędówki i wielodrożnice zaś odpowiadają kulturze germańskiej⁶⁷.

Dzięki zamieszczonej przez Ch.F. von Wredego na każdym arkuszu mapowym dodatkowej tabeli zawierającej dane o charakterze własnościowo-gospodarczym można wyróżnić, dla którego typu rozplanowania najbardziej charakterystyczne są duże wsie. Niewątpliwie typem tym są wielodrożnice, gdzie dla przykładu w Bojadłach znajdowały się 43 gospodarstwa kmiecie, 47 zagród chałupników i zagrodników, a we wsi hodowano 65 koni. Dla porównania w Kotli istniały 32 gospodarstwa kmiecie, 86 chałupników i zagrodników oraz we wsi hodowano 40 koni. Duże wsie występowały również w układach owalnicowych i ulicowych. Przykładowo w Świdnicy przy 29 zagrodach kmiecych oraz 113 zagrodników i chałupników hodowano 44 konie, w Niedoradzu zaś było 55 zagród kmieci, 35 chałupników oraz 120 koni⁶⁸.

⁶⁴ H. Schlenger, *op. cit.*, s. 7-8.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 8

⁶⁶ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch.F. von Wrede, *Krieges-Cardes von Schlesien*, sygn. 15060, Bd. 4, Bl. 8-13, 20-22; Bd. 5, Bl. 4-5, 9.

⁶⁷ H. Schlenger, *op. cit.*, s. 4-15.

⁶⁸ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch.F. von Wrede, *Krieges-Cardes von Schlesien*, sygn. 15060, Bd. 4, Bl. 8-13, 20-22; Bd. 5, Bl. 4-5, 9.

Działalność człowieka w kształtowaniu krajobrazu kulturowego poszczególnych wsi i osad na omawianym terenie pozwala przedstawić ich charakter i znaczenie dla bliskiej im okolicy. Von Wrede przykładał dużą wagę do oznaczania kościołów, siedzib szlacheckich, dworów, zamków czy pałaców.

Z arkuszy mapowych omawianego terenu wynika, że dominantami przestrzennymi wsi były zazwyczaj kościoły i siedziby pańskie, rzadziej już zamki, które w połowie XVIII w. ustępowały rezydencjom rodzin szlacheckich. Wrede odrębnie oznaczył kościoły katolickie oraz protestanckie, tak aby można było bez problemu rozpoznać ich charakter. Analiza wsi pozwala stwierdzić, iż kościoły były najczęściej umiejscawiane w centralnej części wsi, niezależnie od ich przestrzennego rozplanowania. Przykładami na takie rozmieszczenie są chociażby takie wsie, jak: Zabór, Przytok, Buchałów, Koźła, Bożnów czy Stara Kopernia. Rzadziej dominantami były centralnie położone dwa obok siebie kościoły (protestancki i katolicki). Jako przykłady mogą posłużyć obrazy wsi Witków, Kromolin, Lubięcín, Niwiska czy Kotowice. Jeszcze rzadziej świątynie lokowano na końcu danej miejscowości, tak jak np. w Klenicy, Kiełpinie czy Solnikach⁶⁹.

Inną kompilacją dominant przestrzennych tworzących obraz śląskich wsi była koegzystencja kościoła i szlacheckiego dworu bądź zamku. Jako przykłady mogą posłużyć: Bojadła, Konotop, Kolsko, Kotla czy Nowa Jabłonna.

Bezsprzecznie wyróżniającą się na tle zabudowy wiejskiej jest zabudowa rezydencjonalna. Nierzadko dworskie obiekty wkomponowane były jednak w założenia folwarczne bądź parkowe, przez co nie „górowały” nad wsią, jak chociażby kościelne wieże czy dzwonnice. Tworzyły jednak mimo wszystko przestrzenne odniesienie danego krajobrazu. W wielu przypadkach w poszczególnych wsiach, często tych, które były centralnymi punktami majątków ziemskich, znajdowały się dwie siedziby pańskie bądź obok okazałego założenia pałacowego czy też zamkowego istniały dwa lub trzy folwarki. Z taką sytuacją spotkać się można było we wsiach: Bogaczów, Radwanów, Ochla, Drwalewice, Czciradz czy Sokołów.

Podsumowanie

Wykonane z bardzo dużą dokładnością opracowanie kartograficzne Christiana Friedricha von Wrede jest pierwszym tak precyzyjnie dokonanym obrazem śląskiej prowincji. Arkusze mapowe dostarczają informacji na temat krajobrazu zarówno naturalnego, kulturowego, jak i historyczno-politycznego. Do dziś omawiany teren nie był poddawany szczegółowym analizom, zarówno pod względem wyglądu krajobrazu kulturowego, jak również charakteru i rozplanowania wsi. Dzieło pruskiego inżyniera

⁶⁹ *Ibidem*.

pozwała na ukazanie charakterystycznego układu urbanistycznego miejscowości na terenie północnych rubieży Śląska oraz wykształconego, w głównej mierze na analizowanym terenie, typu wsi nazwanego owalnicą głogowską (*Glogauer Angerdorf*). Tabele zawarte po prawej stronie każdego arkusza mapowego pozwalają również na obserwację i analizę panującej na przełomie XVIII w. sytuacji własnościowo-ekonomicznej, a także są cennym źródłem statystycznym.

Te mało jeszcze do dziś zbadane mapy są jednym z podstawowych źródeł do wiedzy o osadnictwie wiejskim oraz panującej w połowie XVIII stulecia sytuacji społeczno-gospodarczej Śląska, na podstawie których wyłania się obraz rozwiniętych gospodarczo obszarów wiejskich.

Grzegorz Bosy

THE CULTURAL LANDSCAPE OF THE VILLAGE OF NORTHERN SILESIA
ON THE MAPS OF CHRISTIAN FRIEDRICH VON WREDE
FROM THE MID-EIGHTEENTH CENTURY

S u m m a r y

Maps of the Prussian engineer, Christian Friedrich von Wrede were inaccessible to scholars of history and geography of Silesia for nearly 150 years. Maps material, designed for military purposes, was heavily guarded firstly by the Prussian King Frederick II and later by his successors for decades. After declassification of the map in 1901, it became possible to analyze this area for the next explorers of the history of the Silesian province. Thanks to the rich content which was placed on the next set of sheets, it is possible to remake the cultural landscape of the area in question at the end of the first and second half of the eighteenth century. Apart from the fact that von Wrede was exactly able to resolve the geographical environment (forests, lakes, rivers, relief). It is also a precise manner presented on the urban layout of the village. Created by the Prussian engineer topographic maps are the first images of the individual layout of the village, so you can still learn and present a typology of rural areas in this period. The most common spatial arrangements of the northern Silesia were villages with plans oval and small streets at that time. The spatial arrangement determined by the socio-economic relations allowed to create specific type of village called "Glogauer Angerdorf" in the area of Glogow. These villages are characterized by a triangular overhang and were built according to a plan. Maps created by von Wrede are the primary cartographic source of a detailed knowledge about the appearance of the cultural landscape and the layout of the village in the north of Silesia in the mid-eighteenth century.